

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

26. 583

Республика.

Республика Беларусь

Учреждение

335

Р-41

1906

№ 1.

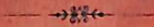
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱՍՏՂԻԿ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Ա. ԲԵՐԵԼ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆՆ

ՈՒ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԸ

Նամակագրութիւն Հսեմ Բահանայի եւ սոցիալ-
դեմոկրատ Բերելի.

Փոխադրեց

Վ. ԽՈՂԷՆԻ

Վ.Ա.Ղ.Ա.ՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ՄՐՔՈՑ ԷԶՄԻԱՆՆԻ

1906

335
F-41

05 JAN 2010

№ 1.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԱՍՏԴԻԿ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Ա. ԲԵԲԵԼ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆՆ

ՈՒ

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԸ

Նամակագրուելու հետևանքի եւ սոցիալ-
դեմոկրատ Թեքելի մեջ.

Փոխադրեց

Վ. ԽՈՐԷՆԻ

Վ.Ա.Գ.Ա.ՐՇԱ.ՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ ՄՐՐՈՅ ԷԿՄԻԱՆԻ

1906

Handwritten signature

213.15

01.03.2013

26.583

ՀՈՀՈՓ ԲՈՒՆՆԵՐԻ ԿՐԾԱԿԸ

ԳԵՐՄ. ՍՈՑԻԱԼԻՏԵՍՈՎՐԱՏՍՎԱՆ ԹԵՐԹԻՆ

Ձեր թերթի 21 նոյեմբերի, № 114-ի սուսնորդողում Գուք նորից մի քաղաք էր անում Ձեր հրատարակած մի բրոշուրից, որի վերնագիրն է, «Գերմանական ընկառուցի ու լանդտագների պարլամենտական տրժուննեթիւնն ու սոցիալքեմոկրատեան».

Այդ քաղաքի մէջ է միջի այլոց հաստատում է, որ այն գէպերում «երբ պէտք է ժողովրդին ստրկացներ, շմեցներ՝ խաբել ու կողոպտել՝ պետութիւնն ու եկեղեցին ըրար եղբայրական դորժակցութիւն են ցոյց ալիս» քրիստոնէական հոգեւորականութիւնն ու ժամանակակից պետութիւնը «միա-

177-85

նում են ի մի, երբ խօսք կայ ժողովրդին ճշշելու»։ Հոգևորականութիւնը ամենուրեք գոյութիւն ունի «նրա համար, որպէս զի ժողովրդին դէպի ետ քաշի, բարբարոսութեան վիճակին հասցնի»։

Որովհետեւ ես ոչ միայն կաթոլիկ եկեղեցու անդամ եմ, այլ և հոգևորականութեանն եմ պատկանում և՛ իբրև քահանայ՝ պարտաւոր եմ կրելու մի զգեստ, որը ամեն հանդիպողի ցոյց է տալիս կաթոլիկ կղերականութեան պատկանելս, ուրեմն, համաձայնեցէք, որ ես անձամբ և յատկապէս վիրաւորած եմ վերոյիշեալ մեղադրանքներից և չափազանց արատաւորւած Volksstaat-ի բոլոր ընթերցողներին առաջ, որոնց ես ստիպւած եմ հանդիպելու յաճախ։ Այս նկատի ունենալով ես ինձ հարկադրւած եմ զգում դիմելու Ձեր ճշմարտասիրութեան և խնդրելու Ձեզ ներկայացնել Ձեր ընթերցողներին ծանօթացնելու համար հետևեալ արդարացումները ի պաշտպանութիւն իմ անձնաւորութեան, եւ կարծում եմ, որ ես աւելի պարտաւոր եմ և պէտք է որ այդ պահանջեմ, քանի որ ես

քացի իմ պատուից և բարի անունից ուրիշ ոչինչ չունեմ։ Այսպիսով, բառի լրիւ իմաստով ինձ յարմար է այս խօսքը. «Պատիւը կորցնել—ամեն ինչ կորցնել»։

Դուք կաթոլիկ եկեղեցու հակառակորդն էք, Դուք հակառակորդ էք նաև ազատամիտ բուրժուազիայի։ Երբ վերջնիս վարձու գրչակները Ձեզ նախատում էին Տոկէանների մեղքերի համար *)՝ Դուք բարձրաձայն գոռում էիք Ձեր վերաբերմամբ կատարւած անարդարութեան մասին և միանգամայն ճշտութեամբ ցոյց տւիք, որ չի կարելի իրենց սոցիալիստ անւանող առանձին անհատների արածների համար սոցիալիզմին պատասխանատուութեան ենթարկել։ Դուք մերժեցիք ամեն մի ընդհանրութիւն Հազենկլեվերների ու Հասսելմանների հետ։ Ի մեծ զարմանս իմ ես տեսնում եմ, որ Դուք կաթոլիկութեան ու կաթոլիկ կղերականութեան նկատմամբ հենց նոյն սխալի մէջ էք ընկնում, որի

*) Այս արտայայտութիւնը վերջրած է այն ժամանակէլայ սոցիալդեմոկրատական երկու ուղղութիւնների բանակուելց։ Ծ. Հոնոփի.

համար այնպէս խիստ յարձակում էիք ազատամիտների վրայ: Դուք հետևողները սխալանքների համար եկեղեցուն էք պատասխանատու դարձնում: Իսկ պակասութիւնների ու մեղքերի համար էլ—կրօնին: Առանձին անհատների մեղքերը Դուք ամբողջ հասարակութեան վրայ էք գցում: Դուք մեղաւորներին արդարների հետ հաւասար էք դատում: Ասացէք ինձ մի արատ կամ պակասութիւն, որը բոլոր մահանացողների էլ բնութեան մէջ արմատ չունենայ,—մի անարդարութիւն կամ գարշելի կողմ, որ քրիստոնէական կրօնն ու եկեղեցու վարդապետութիւնը չդատապարտէին ու չարդելէին: Դոնէ մի բանի անուն տւէք, որը Ձեր կարծիքով ամօթալի ու անարժան է համարւում, որ Դուք ձգտում էք ոչնչացնել և որը միաժամանակ ոչնչացման ու արմատախիլ լինելու ջմատնէք քրիստոնէական կրօնի հիմունքներով, եթէ նման բան երբ և իցէ կատարել է: Թւեցէք նոյնպէս մի որ և է լաւ, ազնիւ, բաղձալի բան, որ և է առաքինութիւն, որ ծաղկած չլինի այնտեղ, ուր կատարւում են քրիստոնէութեան պատ-

ւերները: Դուք այդ ի հարկէ, անել չէք կարող: Եւ հենց զրա համար էլ Դուք պետք է խոստովանէք, որ այն չարիքի մեղքը, որի համար Դուք պատարակում էք, ոչ թէ կաթողիկոսութեան, ոչ թէ կրօնի վրայ է ընկնում, այլ մարդկանց:

Միթէ Ձեզ յայտնի չէ, որ հազարաւոր, տասը հազարաւոր և միլիոնաւոր կաթողիկ քրիստոնեաներ ու քահանաներ 1800 տարւայ ընթացքում տառացի կապարել են Քրիստոսի խօսքը. «եթէ դու ուզում ես կատարեալ լինել գնա՛, ծախիր բոլորը՝ ինչ ունես, բաժանիր աղքատներին և եկ իմ ետևից»: Միթէ Դուք չգիտէք, որ Ֆրանցիսկ Աստիզին, Պաուլացի Վինցենտը և շատ ուրիշները աղքատների համար միլիոնաւոր տարեր են հաւաքել, որ նրանք իրենց ամբողջ ունեցածը բաժանել են կարօտեալներին ու սովեալներին, իսկ իրենք էլ Աստծու և իրենց մերձաւորների սիրուց կամաւոր կերպով աղքատի վիճակն են ընտրել, որպէս զի աղքատների հետ աղքատ լինին: Միթէ Դուք չգիտէք, որ այդ օրինակին հետեւում են և ներկայումս հազարաւոր և

Հարիւր Հազարաւոր քրիստոնեաներ ու քա-
հանաներ:

Եւ ահա՛ երբ՝ օրինակ՝ Փ. Կետտելեր
Եպիսկոպոսի եղբայրը հուսարական նշա-
նազգեստը (մենտիկը) փոխում է կրօնաւորի
կոշտ հազուստով և սպայի ուրախ կեանքը
կրօնաւորի խիստ նիստ ու կացով, երբ աշ-
խատասէր ուսանողը բոլոր փիլիսոփայական
համադրութիւնները՝ սկսած Սոկրատից և
Պլաթոնոսից մինչև Շոպենհաուէր, փե-
յերբախ, Լասսալ ու Մարքս՝ սովորելուց
յետոյ զալիս է այն եզրակացութեան, որ
կաթոլիկութիւնն է ուսմունքներից ամենա-
լաւը, ամենակատարեալը, և երբ նա դրա-
նից յետոյ աստուածաբան ու քահանայ է
դառնում, որպէս զի իր բոլոր ուժերը գործ-
դնի այդ միակ ճշմարիտ ուսմունքի տա-
րածման համար—ի՛նչն է, հարցնում եմ ես,
Ձեզ իրաւունք տալիս կասկածելու նրանց
ձգտումների, անկեղծութեան ու մաքրու-
թեան վրայ և մեղադրել նրանց «ինքնաշահ
կեղծաւորութեան» մէջ:

Երբ սոցիալիզմի հակառակորդների կող-
մից նման մեղադրանքներ են արւում պ. պ.

Լիբնեխտի ու Բեբելի դէմ՝ Դուք խոր ա-
տելութեամբ լցւած այն վատթար վիճակն
էք ցոյց տալիս, որի մէջ Դուք ընկնում էք
միմիայն նրա համար, որ դաւանում էք Ձեր
սկզբունքները: Իմ արիւնն էլ է պղտորւում
նմանօրինակ մեղադրանքներից և ես էլ նոյն-
պէս յոյս եմ ունենում թուլացնելու դրանք
միայն կաթոլիկ հոգեւորականութեան մեծ
մասի աղքատիկ վիճակը ցոյց տալով: Եթէ
չհաշուենք զպրոցական վարժապետներին և
զիշերապահներին՝ հաղիւ թէ ճարւի մի ար-
հեստ, որը ստորին կաթոլիկ հոգեւորակա-
նութեան արհեստից վատթար վարձատրւի:
Ես կարող եմ ապացուցանել, որ նիւթա-
կանի կողմից ես աւելի վատթար վիճակի
մէջ եմ՝ քան մի լակէյ կամ աղախին: Սա-
կայն արդիւնքի չնչնութիւնը չարիքներից
ամենափոքրագոյնն է. ատելութիւն, հալա-
ծանք, ծաղր ու ծանակ—ահա՛ այժմ կա-
թոլիկ քահանայի բաժինը:

Այսպէս, երբեք մի մոռացէք այս խօս-
քը. «Մի արա ուրիշին այն, ինչ չես ու-
զում, որ քեզ անեն»:

Բայց, զուցէ, Դուք այժմ ասէք, —

եթէ նոյն իսկ ամբողջ կաթոլիկ հողեւորա-
 կանութեան չի կարելի մեղադրել շողոքոր-
 թութեան ու շահամոլութեան մէջ:—բայց
 և այնպէս իրենց գործին լուրջ և ազնու-
 թեամբ վերաբերւողները ոչ այլ ինչ են, բայց
 եթէ խելագար ցնորողներ ու յիմարներ:
 եթէ Դուք այսպէս առէիք՝ ես գուցէ Ձեզ
 արդարացնէի: Բայց այս դէպքում էլ ինձ
 համար բոլորովին անհասկանալի կլինէր՝ թէ
 ինչո՞ւ են սոցիալիստները զայրանում ու բռ-
 զոքում: Երբ նրանց էլ են յարգանքի այս-
 պիսի տիտղոսներ նւիրում: Ես մինչև այժմ
 ենթադրում էի որ Volksstaat-ի խմբագիր-
 ները բարոյական աւելի մեծ զգայութեան
 ու ճշմարտասիրութեան տէր են՝ քան կի-
 սապաշտօնական ու ազատամիտ մամուլի
 ներկայացուցիչ իրենց ընկերները: Հակառակ
 դէպքում ես չէի գրի այս փոքրիկ պաշտ-
 պանողական ճառը և այս Ձեզ չէի ուղար-
 կի: Կարծում եմ որ ես չեմ սխալւում
 իմ դատողութիւնների մէջ:

Վ. Իլիեւիք հօսած: Քախուսայ:

22 նոյեմբերի 1873.

ԲԵՐԵԼԻ ՊԵՏԵՍԹԵՆԸ ՀՈՀՈՓԻՆ

Արգոյ պարոն,

№ 9-ում Դուք գետեղել էք Ձեր բաց
 նամակը որով իբրև եկեղեցու սպասաւոր՝
 Դուք դուրս էք դալիս «Դերմանական րէյխս-
 տագի պարլամենտական գործունէութիւնը
 և այլն» կրօնին ու եկեղեցուն հակառակ
 բըռչիւրի դէմ: Ձեր պաշտպանութիւնը պա-
 տասխան է պահանջում և այդ պատաս-
 խանն էլ ինձնից իբրև այդ բըռչիւրի հեղի-
 նակից: Որ այս շուտ չէ կատարել՝ մեղա-
 ւորը իմ երկարատև հիւանդութիւնն է, որ
 արգելում էր ինձ գրել: Եւ եթէ իմ պա-
 տասխանը մի քիչ երկար կլինի՝ սրանից Դուք
 կարող էք եզրակացնել, որ ես Ձեր առար-

կութիւնները բաւականին կաւեոր և նշանակալից եմ գտնում, մի ընդարձակ յօդաւածով դրանք վերլուծելու:

Դուք անձամբ Ձեզ շահագրգռեալ ու վիրաւորեալ էք զգում իմ բրոշիւրի մի քանի տեղերից: Սակայն, եթէ Դուք մի անգամ էլ կարդայիք այդ բրոշիւրը — նրա մէջ անձնական վիրաւորանքի համար ոչինչ չէիք գտնի: Հոգեւոր անձերի ես չեմ դիպել: Ես երբեք չեմ կասկածել, որ «եկեղեցու սպասաւորները մէջ էլ կան որոշ թրւով անձեր, որոնք իրենց կոչումին անկեղծ ու ազնիւ համոզմունքով են վերաբերում»: Այդ ես չէի կարող մերժել մանաւանդ այն պատճառով որ ինձ մի քիչ ծանօթ են այն պատրաստական հիմնարկութիւնները, ուր այսպէս ասած, թթիւմորն է դրւում: Ուր «եկեղեցու սպասաւորութեան» համար երիտասարդ ու անփորձ հոգիներ են դաստիարակւում: Ես աւելին կասեմ: Ես համաձայն եմ, որ կան հազարաւոր մարդիկ, նոյն իսկ զարգացման շատ բարձր աստիճանի վրայ կանգնած, որոնք հոգով ու մարմնով նւիրեալ են եկեղեցուն և նրա ուսմունքին: Ես

ընդունում եմ, որ կան հազարաւոր և տասնեակ հազարաւոր մարդիկ, որ եղել են նոյն իսկ միլիոնաւորներ, որոնք ամեն տեսակ զոհերի գնով աշխատում և աշխատել են եկեղեցու միջոցով իրենց հոգու համար փրկութիւն ստանալ: Բայց մի՞թէ իմ արտայայտած մտքերի դրութեան դէմ որ և է բան ասում է այս: Ուղղակի՞ ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ: Նոյն անձնազոհութիւնը, նոյն ինքնաձաղկումն ու ինքնուրացութիւնը, նոյն մոլեռանդ հաւատը, որոնք կապում են միլիոնաւոր մարդկանց քրիստոնէութեան հետ, — այդ բոլոր յատկութիւնները նոյնպէս երեւան են եկել նաև հրէութեան, բուդդայականութեան, Կոնֆուցիոսի ու Մահմեդի վարդապետութիւնների հետեւողների մէջ: Այս բոլոր միլիոնները Ձեզնից ոչ պակաս իրաւունքով կարող են ցոյց տալ իրենց կրօնի աջողութիւնները՝ իրենց հաւատացեալների զոհերին:

Եթէ մէկն ու մէկը մտածէր ստատիստիկայի օգնութեամբ ցոյց տալ՝ թէ արդեօք որ կրօնից են միլիոնաւոր մարդիկ աւելի մոլեռանդ հաւատացել, չարչարել ու կուռել

Հաւատի համար, կրօններից որի մէջ է կատարել ամենամեծ անձնութիւնը ամենամեծ ինքնաձգողութիւնն ու ամենամեծ անձնագոհութիւնը՝ ոչ մի կասկած չէր լինի, որ Բուդդայի կրօնը ամեն կողմով կգերազանցէր կաթոլիկութեանը և ընդհանրապէս քրիստոնէութեանը:

Հետեւեալ կրօնի հենց Չեր սեփական գնահատմամբ բուդդայականութիւնը պէտք է ամենաճշմարիտ ու խիստ կրօնը համարէր: Եւ ես իմ կողմից մեծ մեղք արած չեմ լինի, եթէ աւերացնեմ որ շնայած այդ ամենին՝ բուդդայականութիւնն էլ նոյն չափով, ինչ չափով քրիստոնէութիւնը, միայն նեղել ու ճնշել է մարդկութեան ձրգտումը գէպի ազատութիւն ու ինքնուրոյնութիւն: Իսկ յանուն Չեր եկեղեցու ուսմունքի Գուք բուդդայականութիւնը պէտք է կեզծու մտար ու հերետիկոս վարդապետութիւն համարէր: Մինչդեռ շատ հեշտ է ցոյց տար որ խիստ բարոյականութեան տեսակետից բուդդայականութիւնը ոչ միայն հաւասար է քրիստոնէութեան, այլ նոյն իսկ հենց այդ բարոյական պահանջները և ուրիշ շատ

ճէսեր ու դոգմաներ քրիստոնէութիւնը փոխ է առել աւելի հին բուդդայականութիւնից: որ ծագել է քրիստոնէութիւնից 400 տարի առաջ:

Այժմ մենք մտնում ենք խնդրի գլխաւոր կետին: Ի՞նչ է քրիստոնէութիւնը: Պատասխան ինչպէս նաև ամեն մի կրօն՝ դա մարդու ստեղծածն է: Մարդս իր զարգացման ստորին աստիճանի վրայ համարեա ոչ մի պարզ գազափար չունէր բնութեան ու իր երևոյթների մասին, որոնցից մի քանիսը նրան օգտակար էին, իսկ միւսները վնասակար: Նա ոչ մի հասկացողութիւն չունէր իր վիճակի մասին, իբրև մարդու, և բոլոր անհասկանալին, ինչ կատարում էր իր շուրջը զանազան գերբնական էակների էր վերագրում: Այդ էակները, նրա կարծիքով, այդ անմեկին երևոյթները իրենց քմահաճոյքով ու քեֆով էին առաջացնում: Եւ ահա մարդը որպէս զի նրանց ողորմածութիւնը ձեռք բերի ու յօգուտ իր տրամազրի՝ աշխատել է նրանց վրայ ազդել աղերսներով, աղօթքներով, ծիսակատարութիւններով ու զոհաբերութիւններով: Նայած

ժողովրդի զարգացման աստիճանին, — որ ամենից առաջ որոշուում է նրա գոյութեան նիւթական պայմաններով, իսկ յետոյ հողի ու կլիմայի արդիւնաբերութեան պայմաններով — բնութեան անհասկանալի ուժերը, իբրև զերբնական էակներ, օժտուում են զանազան յատկութիւններով ու կերպարանքներով:

Համաձայն դրան ստեղծուում են և այդ էակներին պաշտելու միջոցները, որ շուտով բարդուում են ու զարգանում: Բայց որովհետև մարդու աջողութիւններն ու անաջողութիւնները զերագոյն էակների մօտ կրօնական պատւիրանները ճշգրիտ ու բարեխիղճ կատարելուց էր կախւած՝ ուստի այդ պատւիրանների կատարումը այնպիսի անձերի տեսչութեան պէտք է յանձնէր, որոնք իրենց բացառապէս կրօնական ծառայութիւնների էին նւիրել:

Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ նրանք շուտով և իշխողներ դառնան: Այսպէս առաջ եկաւ սրբապաշտօնների (քրմերի) դասակարգը, որը իւրաքանչիւր առանձին ժողովրդի իշխող դասակարգերի պահպանու-

թեամբ — ինչպէս այդ ամենուրեք է նկատուելի, — կարողացել է կարճ միջոցում զգալի կերպով ընդլայնել իր հզօրութեան սահմանները: Հոգեորականութիւնը աշխատելով դրահետ ժողովրդի մէջ հաւատ ներշնչել ու հաստատել դէպի իր նշանակութեան կարելորութիւնն ու իր անհրաժեշտութիւնը՝ հենց սրանով էլ հնարաւորութիւն է ձեռք բերել արդեւք հանդիսանալու լոյսի ամեն մի թափանցման, մարդկութեան ամեն տեսակի զարգացման: Բնութիւնն ու իր երևոյթները չճանաչելու հետ միասին մարդկութեան մտքի վրայ ազդել են նաև ճնշումն ու բռնութիւնը իրենց սեփական կամ թէ օտար ժողովուրդների ու սրանց իշխողների կողմից: Վերջինս յաճախ նկատուում էր իբրև արժանի պատիժ գործած մեղքերի համար*) և աւելի էր զրգուում կրօնական մար-

Թ = Բ Գ Կ Ը

*) Օր.՝ համարեա մեր բոլոր պատմագիրները հայ ազգի գլխին եկած բոլոր նեղութիւնները, արշաւանքները, թշուառութիւնները, նոյն իսկ բնական աղետները ժողովրդի գործած մեղքերով են բացատրուում:

զանքների: Յաճախ այն դէպքերում, երբ ժողովուրդը իրեն անընդունակ էր գգում իր սեփական ուժի միջոցով ազատելու ճնշումից կամ բռնաւորից, նրա մէջ երկնային փրկչի մեսիայի յոյսն էր յղանում: որը իբրև պարզե վերին էակին հաւատարմութեամբ ծառայելու համար պէտք է յայտնւի ու ազատի ժողովրդին: Այս և նման գաղափարների, աւելի կամ պակաս որոշութեամբ, պատահում ենք համարեա բոլոր հին ազգերի մէջ: Մի առանձին յամառութեամբ այս գաղափարը՝ շնորհիւ փոքրասիական ու սահմանակից աֆրիկեան ժողովուրդների պատմական զարգացման՝ պահպանւել է հրէութեան մէջ, որից և յետագայում ծագեց քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէութիւնը երբեք չի յայտնւել իբրև պատրաստի, բոլորովին որոշակի կրօն, ինչպէս որ մեզ սովորաբար սովորեցնում են: Նա միայն աստիճանաբար, քայլ առ քայլ է զարգացել, մինչև որ կրօնական շէնքից փոխւել է կրօնական լիւ վարդապետութեան, որի կիրառութիւնը մարդկութեան ճնշելու համար շուտով հասկացան իշխող դասակարգերը: Դա, այսինքն

քրիստոնէութիւնը, նոյնքան քիչ է իր ըսկիզբն առնում «ասուածային յայտնութիւնից», ինչպէս նաև միւս յայտնի կրօնական սիստեմները—հրէութիւնը, բուդդայականութիւնն ու մահմեդականութիւնը: Այդ վարդապետութիւնների հիմնադիրները նոյն վճռականութեամբ շեշտել են, որ իրենք ներկայանում են իբրև ասուածային առաքեալներ, ինչպէս նաև քրիստոնէական կրօնի առասպելական հիմնադիրը: Եւ, ինչպէս յայտնի է, այն հարիւրաւոր միլլիոն հետեւողները, որ ունեցել են Բուդդայի, Կոնֆուցիոսի ու Մահմեդի վարդապետութիւնները, նոյնպէս համոզւած են, որ այդ վարդապետութիւնների հիմնադիրները ասուածային առաքեալներ են, ինչպէս և քրիստոնեաները Յիսուս Քրիստոսի վերաբերմամբ: Ես չեմ զբաղւել, ինչպէս Իուք Զերմասին էք ասում, Սոկրատից և Պլաթարոսից մինչև Շոպենհաուեր, Ֆէյերբախ, Լասսալ ու Մարքս փիլիսոփայական սիստեմների ուսումնասիրութեամբ: Ի դէպ, վերջին երկուսի վերաբերեալ պէտք է նկատեմ, որ նրանց մտքովն էլ չէ անցել փիլիսոփայական

սիստեմներ ստեղծել: Այսպիսով Լասսալի ու Մարքսի փրկիսոփայական սիստեմները Գուք պէտք է ջնջելիք Ձեր դիտական պաշարի գանձարանից: Բայց ես մի քիչ պարապել եմ քաղաքակրթութեան պատմութեամբ և բնական զիտութիւններով և զտնում եմ, որ մտածելու ընդունակ ու բնական զիտութիւնների հետազոտութիւններին ու զիւտերին ծանօթ ուղեղի համար բաւական դժւար է հաւատալ քրիստոնէութեան, իբրև վարդապետութիւններից ամենալաւին ու ամենապատարեալին: Այն փաստերը, որ բնական զիտութիւնները հաստատել են երկրի ծագման ու հնութեան, մարդու ծագման ու դարգացման մասին, քրիստոնէութիւնից խրջում են այն հողը, որի վրայ կանգնած է, և նրան դէպի անկումն են տանում: Բացի այդ Ձեզ նոյնպէս պէտք է շատ լաւ յայտնի լինի, ինչպէս և ինձ, որ քրիստոնէութեան ծագման ու դարգացման պատմութիւնը շատ էլ այնպէս չէ, որ վկայի այդ վարդապետութեան աստուածային ծագման մասին: Անթիւ շաղիփալիանքները, կռիւներն ու վէճերը նոյնպէս նաև փոխադարձ հարածանքները

գործադրել են ամենատղեղ ձեռով դեռ առաջին քրիստոնէակաների ժամանակ: Եւ այդ բոլոր «առաքինութիւնների» մէջ աւելի աջողութիւններ հենց նրանք են ունեցել, որոնք իբրև «եկեղեցու սպասաւոր և ուսուցիչ» պէտք է բոլորովին հակառակ օրինակ տային:

Քրիստոս, որի անձնաւորութիւնը բաւական մշուշային է, որի վարդապետութեան ու խօսքերի մասին իր սեփական ձեռով գրած ոչ մի խօսք անգամ չկայ, սկսեց պաշտել իբրև աստուածամարդ միայն երկար ժամանակ անց իր մահւանից յետոյ: Քրիստոսի հետեողների մէջ ամբողջ դարեր շարունակ ձգձգել է այս վէճը — հաւասար է, արդեօք, նա Աստուծուն՝ թէ միայն նման է նրան:

Այս հարցը վճուել է միայն 325 թ. Նիկիայի տիեզերական ժողովում: Այստեղ երկու վիճող ուղղութիւնների ներկայացուցիչները սկզբում ապացոյցների պակասութեան պատճառով փոխադարձ նախատինքներով ու յիշոցներով զբաղւեցին: Երբ սրանից ոչ մի բան չդուրս եկաւ, նրանք դիմե-

ցին ձևական քաշքշելուն, որին և վերջ Ի վերջոյ աջողեց հաստատել երկուութիւնն ու միութիւնը Աստուծու և Քրիստոսի: Այն ժամանակեայ քրիստոնէական հովիւները ինչ էլ որ լինէր պէտք է Քրիստոսի ու Աստուծու յարաբերութեան մասին որոշ հայեացք ունենային, որովհետեւ քահանաների մէջ եղած վէճը տարածել էր նաև հօտի մէջ, սպառնալով մոլորութեան մէջ զցել աւելի առողջամիտներին ու մտածողներին: Այս առաջին քայլն էր քրիստոնէական եկեղեցին հիմնելու համար, այսինքն մասսաներին իշխող դասակարգերին հպատակեցնելու, որը և կատարեց քրիստոնէայ հոգևորականութիւնը:

Իբրև հակասութիւն արևմուտքի քրիստոնէութեան՝ արևելքի քրիստոնէաների մէջ սկսեց զարգանալ ասուածային երրորդութեան ուսմունքը, որը մենք հանդիպում ենք նաև մի քանի հին կրօնների մէջ, ինչպէս՝ օրինակ՝ եգիպտացիների կրօնի մէջ: Այս բանը եկեղեցուն նոր վտանգ էր սպառնում: Եւ ահա 56 տարի անց, 381 թ. կ. Պոլսի տիեզերական ժողովում ասուածու-

թեան երկուութեան ու միութեան փոխարէն հաստատում է նրա երրորդութիւնը, ուր իբրև երրորդ անձ այդ ասուածային դաշնակցութեան մէջ ընդունւում էր սուրբ հոգին: Ահա Չեղ սուրբ երրորդութեան ծագման հասարակ, ասուածային չատ հեռու պատմութիւնը, քրիստոնէական եկեղեցու զոգմաներից այդ ամենակարևորինը: Համաձայնեցէք, պարոն քահանայ, որ ճիշտ մարդկային ծագումը, նման հենց նոր նկարագրածին, շատ քիչ է նպաստում քրիստոնէութեան ասուածային ծագման հաւատին: Միայն խոր տգիտութեամբ ու աշխարհին, բնութեան և նրա երևոյթներին անձանօթութեամբ, որոնցով աչքի է ընկել և դժբախտաբար աչքի է ընկնում նաև այժմս մարդկութիւնը, կարելի է բացատրել այն, որ այսպիսով հաստատւած զոգմատը իր համար միլիոնաւոր հեռուողներ է դառել: Մինչև այսօր այդ միլիոնաւոր հեռուողներ զոյութիւնը միայն նրա համար հնարաւոր գոյութիւնը միայն նրա համար հնարաւոր եղաւ, որ տիեզերական ժողովներում հնարած եկեղեցու և պետութեան շահերին նպաստաւոր զոգմանները, որոնց առթիւ

այնքան վիճել ու կուել են) այսպէս ասած, մտցրել էին մարդկութեան գլուխներէ մէջ իբրև «աստուածային յայտնութիւն» և մօր կաթի հետ պատուաստել նրանց մէջ: Եթէ նոյն իսկ 19 դարի երկրորդ կիսին դեռ ևս գտնուում են հարիւր հազարաւոր գլուխներ, որոնք յուզուում են պապի անսխալականութեան մասին նոր մշակած դոգմայի առթիւ՝ ուրեմն չպիտի դարմանալ որ համարեա երկու հազարամեակի ընթացքում մարդկութեան մեծագոյն մասը կարող էր հաւատալ քրիստոնէութեան յայտնութիւններին ու հրաշքներին:

Նոյն բանը ինչ որ պատահեց Սուրբ Երրորդութեան հետ, որը հոգևորականութիւնն էր հնարել յետագայում պատահեց նաև սրբերի պաշտամունքի հետ: Առաջին դարում եկեղեցիներում ոչ մի նկար չէր թողատրուում և էլ վերայի եկեղեցական ժողովը հանդիսաւոր կերպով արգելեց «պատերի վրայ պաշտամունքի ու երկրպագութեան առարկաներ նկարելը»: Եկեղեցու երկու նշանաւոր հայրեր՝ Եւսեբէոսն ու Քրիզոստոսը, որոնք 390 թ. (Ք. Տ. յ.) էին

ապրում՝ սրբի պատկերների—իկոնների գործածութիւնը կռապաշտութիւն են համարում: Բայց յետագայում սրբերի երկրպագութիւնն ու իկոնների և սրբադան առարկաների պաշտամունքը սկսեց գործադրել նոյն եռանդով, ինչպէս ամենամոլի «հեթանոսներն» էին կատարում: Իսկ ներկայումս կաթոլիկների մէջ դա՛ կոյտ (պաշտամունք) է դառել:

Քրիստոնէական եկեղեցում այնքան տարածւած համրիչը (տէրոգորմեան) նմանութիւն է հին եգիպտացիների ու բուդայականների նոյն սովորութեան, այսինքն համրիչը գործ են անել դեռ «հեթանոսները»:

Երեխաների մկրտութիւնը կատարուում էր հնումը իբրև կրօնական պատուէր միայն արևելեան և գերմանական ազգերի մէջ: Միայն չորրորդ դարում է դա քրիստոնէական հոգևորականութիւնը գործածութեան մէջ մտցրել իբրև «Աստուծոց հաստատուած նորհուրդ»: Հաղորդութիւնը, որ հրէական զապայի տօնի քրիստոնէացումն է, իր ներկայ նշանակութիւնը նոյնպէս բաւական ուշ

է ստացել: 325 թ. (Ք. Տ. յ.) Նիկիայի ժողովում հաստատուած հաւատոյ հանդանակի մէջ դրա մասին մի խօսք անգամ չկայ: Յետադարձ հրէական պատքայի տօնը դարձրել են քրիստոնէական զատիկ:

Սատանայի հաւատը, որ այնքան մեծ դեր է խաղում քրիստոնէութեան և առանձնապէս բողոքականութեան մէջ և որը 16 և 17 դարերում վհուկների ամենայուզիչ այրման պատճառ եղաւ, նոյնպէս հին «հեթանոսական» կրօններից է վերցրած:

Հանդերձեալ կեանքի հաւատը — նոյնպէս քրիստոնէական դադափար չէ: Այս հաւատը տարածուած է եղել բոլոր հին դարդացման աւելի կամ պակաս բարձր աստիճան: վրայ կանգնած ազգերի մէջ: Քրիստոնէութիւնը միայն ընդունել է այդ և որոշ չափով փոփոխել ու զարգացրել: Մահւանից յետոյ կեանքի շարունակութեան դադափարը եղել է զեռ հին յոյների մէջ (տես Հոմերոսի երգերը), նոյնպէս և հին գերմանների մէջ (կեանքի շարունակութիւնը Վալդաւայում): Սոկրատի ժամանակներից սկսած յունական փիլիսոփայութիւնը զար-

գացնում էր այդ հաւատը միասուածութեան դադափարի հետ միասին՝ հակառակ բազմասուածութեան: Նոյնը պատահել է նաև այսպէս կոչուած «ահեղ դատաստանի» կամ «դատաստանի օրւայ» հետ, որը յիշուում է պարսիկների «սրբազան» գրքի մէջ Քրիստոսի ծննդից զեռ շատ առաջ:

Բարձրագոյն էակի առաքեալի միջոցով մարդկութեան փրկութիւնը, որ քրիստոնէութիւնը իր հիմնադրին է վերագրում, նոյնպէս քրիստոնէութեան առանձնայատկութիւնն չէ: Դեռ 4 դարում Քրիստոսի ծնաւ. այդ բանը քարոզել են Բուդդան ու Չրադաշտը և նոյն իսկ Սոկրատը ակնարկում է այդ:

Հենց նոր մենք ցոյց տւինք, որ այն ամենակարևոր զոգմաններն ու ծէսերը, որոնց վրայ հանգչում է քրիստոնէութիւնը՝ սա փոխարինել է «հեթանոսութիւնից». նոյնը կարելի է ասել նաև քրիստոնէութեան ու յատկապէս կաթոլիկութեան ասուած պաշտութեան ձևերի մասին: Ամենուրեք մենք «հեթանոսութեան» նմանութիւնն ենք տեսնում և ոչ մի տեղ ինքնուրոյն ինքնատիպ

գաղափարի հետքն անգամ չենք գտնում: Յոյների ու հռոմայեցոց զոհի սեղանը, որոնք նոյնպէս իրենց բոլոր ծէսերը եզիպտացիներից են փոխ առել, դարձել է քրիստոնէական եկեղեցու սեղան. քարոզչական աթոռը դարձաւ քրիստոնէական ամբիոն. քահանայական զգեստաւորութիւնների զոյնն ու ձևերը նոյնպէս եզիպտացիներից են փոխ առած: Եզիպտական Օրւայ-Օզիրիսի աստուածութեան զոյները—կարմիրն ու ճերմակը և եզիպտական հոգեւորականութեան երկար զգեստները այժմ էլ են գործածում քրիստոնէութեան բոլոր դաւանանքների սրբակրօնները: Դատող Օզիրիսի գայիսոնը դարձել է քրիստոնէական եպիսկոպոսի զաւազան. իսկ Գիշերւայ-Օզիրիսի քրմերի զլխի եզջիւրածնէ գարդից ստացւել է քրիստոնէական խոյրը: Նոյն իսկ կաթողիկ քահանաների տոնգուրան*) եզիպտացիների աստուած-

*) Տոնգուրան այն սովորութիւնն է, որ կաթողիկէութեան մէջ հոգևոր աստիճան ստանալու համար գլխի մի մասը շրջանաձև խուզում են:

պաշտութիւնից է փոխ առած. դա արեգակի ճաճանչափայլ աստծու, Օզիրիսի խորհրդանշան է եղել: Օրհնած ջուրը, անուշահոտութիւններ, ծխելը և մեռն քսելը, քաժակը (սկիհ), երաժշտութիւնն ու երգեցողութիւնը, աղօթքի ժամանակ ծունրադրութիւնը, Սուրբ Սուրբի ժամանակ խորին ողջոյնները և հերթով երգելը (անտիֆոն), մի խօսք բոլորը, բոլոր ձևերն ու ծէսերը, որոնք ներկայումս էլ այնքան մեծ դեր են խաղում քրիստոնէական եկեղեցու մէջ, քողորդ առանց բացառութեան եզիպտական հեթանոս աստուածաբանութիւնից են վերցրած:

Նոյն ձևով և Արեգակի Որդու ծննդեան տօնը ժամանակով դարձել է Քրիստոսի ծննդեան տօն: Կրակին նւիրած հին-հեթանոսական ամառւայ տօնը քրիստոնէաների մէջ Յովհաննէսի տօն է դառել, իսկ սիրիական դարնան տօնը, կամ հրէական տաղաւարների տօնը փոխարինւել է ս. Միքայէլի տօնով: Որ ապա գերմանների յուլիսեան տօնը եզիպտացիների Արեգակի Որդու ծննդեան տօնի հետ յետադայում դառել

են քրիստոնէական Ծննդեան տօն՝ այդ նոյն-
պէս շատ լաւ յայտնի է:

Հէթանոսական ու քրիստոնէական կրօ-
նական սովորութիւնների նմանութիւնը ա-
ւելի մեծ է: Եզրիպտացիների Արեգակի Որ-
դու գեղարեւեստական պատկերը միանգա-
մայն համապատասխանում է յետագայում
քրիստոնէական Յիսուսի պատկերին: Խոնար-
հած գլուխը, այլքանման մազերը, դէմքի
հեղ արտայայտութիւնը, գլխի շուրջը ըն-
կած ճառագայթաձև պսակը, օրհնող ձեռ-
ները— յատուկ նշաններ են՝ թէ մէկի և թէ
միւսի: Եզրիպտացիների Երկնքի աստածու-
հին, Իզիդան Արեգակի Որդու հետ միան-
գամայն համապատասխանել է քրիստոնէա-
կան Սուրբ Կոյսին— ճակատի շուրջը ճառա-
գայթափայլ պսակով կամ աստղերով և մա-
նուկ Քրիստոսը ձեռներին կամ ծնկներին:
Հարաւային Գերմանիայի մի քանի անդերում
այժմ էլ կարելի է հանդիպել մազրիտանու-
հու պատկերով նկարած Աստուածամօր— որ
եզրիպտա-աֆրիկեան աշխարհայեացքի հետ
ունեցած ցեղակցութիւնն է ցոյց տալիս:

Որովհետև քրիստոնէական վարդապե-

տութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ հին,
Սոկրատից սկսած մինչև Պղատոն, փիլի-
սոփայական հայեացքների վերջնական եզ-
րակացութիւն, ուստի և աստուածաշտու-
թեան ձևերն էլ, որ ներկայումս առանձնա-
պէս կաթոլիկներն են գործ ածում, համա-
րեա ամբողջութեամբ հէթանոս աստուած-
աշտութեան ծէսերից ու խորհրդանշան-
ներից են վերցրած: Այսպիսով քրիստոնէ-
ութիւնը, ինչպէս և ամեն մի կրօն, ներկա-
յանում է լոկ իբրև ապրած քաղաքակր-
թական շրջանի հոգևոր տականք, որի հա-
մար մինչև այդ, գոյութիւն ունեցող կրօն-
ները արդէն անց են կացրել իրենց դարը:
Նա մարդկութեան ստեղծածն է, ոչ աւել
ոչ պակաս: Նա կազմել ու զարգացել է այն
երկրների բարքերի, սովորութիւնների ու
առաջւայ կրօնների ուղղակի և անմիջական
ազդեցութեան տակ, ուր նա մտել է: Հա-
յաստանում լուսնի աստուածուհու Արտե-
միսի*) տաճարը նրա արձանը խորտակելուց

*) Կարծում ենք, որ Աշտեշատի Անահտի
տաճարի մասին է խոսքը: Ծ. Փ.

յետոյ դարձրին քրիստոնէական տաճար: Եփեսոսում Գիանայի հեթանոսական տաճարը դարձրին ս. Յովհաննէօի եկեղեցի: Իսկ Հռոմում ս. Պետրոսի եկեղեցում մինչև այժմ էլ դեռ համբուրում են Իւպիտերի քրոնզէ արձանի ոտքը, որի մասին հոգևորականութիւնը պնդում է, թէ նա ս. Պետրոսին է պատկերացնում:

Քրիստոնէութեան առաւելութիւնը միև կրօնների նկատմամբ նրա մէջ են տեսնում, որ նա միաստեւածութիւն է քարոզում, մի Աստուծու, որը միաժամանակ իր մէջ միացնում է Անբաժան Երրորդութիւնը—մի բան, որ միանգամայն անբաժանելի է մարդկային առողջ մտքի համար: Բայց այս էլ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ միութիւն—առասպել: Հրէաները դեռ Բ. Ճ. 500 տարի առաջ ընդունում էին Սուրբ Երրորդութիւն, որ միանում էր մի Աստուծու անձի մէջ. Քրիստոսի ծն. շատ դարեր առաջ նման հաւատ մենք գտնում ենք եգիպտացիների մէջ: Համարեա իւրաքանչիւր քրիստոնէական դաւանանք, իւրաքանչիւր եկեղեցական ծէս Քրիստոսից ամբողջ դարեր առաջ կիրառել է հնդկա-

ցիների ու եգիպտացիների հեթանոսական կրօնների մէջ, այնպէս որ մենք կատարեալ իրաւունքով կարող ենք ասել, որ քրիստոնէութիւնը այդ երկու հին կուլտուրական երկրների կրօնների միայն մի կառոն է: Սակայն քրիստոնէական եկեղեցու ոչ միայն դաւանանքներն ու ծէսերն են մարդու դործ, ինչպէս նոր ասացինք, և երբեք «Աստուծու դործ», — այլ նոյնը կարելի է ասել նաև «սուրբ» զբքի մասին, որի վրայ հիմնւում է քրիստոնէութիւնը:

Աստեւածաշունչը՝ իբրև կուլտուրա-պատմական զբառք՝ մեծ նշանակութիւն ունի. բայց կուլտուրա-պատմական արժէքի տեսակէտից նրա վրայ մինչև այժմ շատ քիչ են ուշադրութիւն դարձրել: Եկեղեցին էլ նրա վրայ երբեք չի նայել իբրև այդ տեսակի երկի վրայ, այլ—միայն իբրև աստեւածային յայտնութեան արդիւնքի: Իսկ իբրև այսպիսին Աստեւածաշունչը — ինչպէս մի զիբք, որ ընդգրկում է հին կուլտուրական զարգացման մտտ երկու հազարամեակի զանազան դէպքեր է նկարագրում և իր մէջ շատ աւանդութիւններ պարունակում:

րոնք տարբեր ժամանակների ու տարբեր հայեացքների մարդկանց են վերաբերուում — ընտանաբար լի է ամենակողախո ու անվճռելի հակասութիւններով:

Աստուածաշնչի կամ այսպէս կոչուած սուրբ գրքի այդ անորոշութիւններն ու հակասութիւնները նրա հազար ու մի կերպ մեկնութիւնների պատճառ և ամենասուր ընդհարումների ու հերձաւածների հիմք են եղել և են եկեղեցու մէջ, որոնք մինչև այժմ էլ շարունակուում են: Յոյց տուած անորոշութիւններն ու հակասութիւնները վաղուց արդէն բաժանած կլինէին կաթողիկ, ինչպէս և աւետարանական եկեղեցին բազմաթիւ աղանդների, եթէ հոգևորականութիւնը կառավարութեան հետ միասին ուժի օգնութեամբ չպահպանէր մի անգամ ընդունուած ուսմունքների անձեռնմխելիութիւնը:

Ուստի կաթողիկ եկեղեցին իր հայեցակէտով միանգամայն լաւ է անում, որ աշխարհականներին արգելում է աստուածաշունչ կարդալ: Եթէ նոյն իսկ գիտնականները չեն կարողացել աստուածաշնչի բովան-

գակութիւնը մեկնաբանելիս մի համաձայնութեան գալ՝ էլ ի՛նչպէս կարելի է այդ պահանջել հասարակ մարդու մտքից: Ոչ մի գիրք այնքան մարդկանց գժատուէն չի տարեր որքան աստուածաշունչը: Խեղճ ցնորոշները նրա մէջ այն էին փնտրում՝ ինչ իրապէս չկար, և երբ նրանց թուում էր, որ իրենք վերջապէս գտել են ճշմարտութիւնը, նորից այնպիսի մի տեղ էին ընկնում, որ հակասում էր առաջինն և նրա հետ համաձայն չէր:

Եւ այդպէս՝ ս. գիրքը «Աստուծոյ շունչ — խօսք» լինել չի կարող. այդ գիրքը նրանք չեն գրել, որոնց անունները կրում են զրա առանձին մասերը: Ս. գիրքը զանազան մարդկանց գրուածքների ժողովածու է, որոնց անունները երբեք նոյն իսկ յայտնի էլ չեն եղել և որոնք բոլորովին ասարբեր ժամանակներում են ապրել: Այն գրուածքների թիւը, որ Քրիստոսի կեանքի ու վարդապետութեան իսկական ու ճշգրիտ նկարագիր լինելու պահանջն են անում, շատ մեծ էր: Առաջին դարում (Ք. Տ. յ.) այդ գրուածքների ճշմարտութեան ու արժէքի մասի

ծագել են ամենասուր վէճեր ու կռիւներ: Միայն հետզհետէ զանազան տիեզերական ժողովներ աջողեցին որոշ միութիւն ստեղծել՝ որի ժամանակ ստոյգ լինելու և չլինելու վրայ ուշադրութիւն չդարձրին և այդ գրեւծքներից շատերը՝ եթէ դրանք չէին համապատասխանում նոր կեանքի պայմաններին, հերքում կամ ոչնչացում էին իսկ միւսները միանում էին մի ընդհանուր վերնագրի տակ: Այսպիսով՝ վէճերի ու կռիւների ամբողջ դարերից յետոյ ս. գիրքը դարձաւ հաւատի անփոփոխելի մի գիրք՝ «Աստուծոյ շունչ»՝ որի ճշմարտութեան ու իսկութեան վրայ կասկածելը դեռ վերջերս մեծ յանցանք էր համարւում և նոյն իսկ պատժում պետական օրէնքներով:

Ստոյգ քննութիւնները ցոյց են տւել որ աւետարանի մեր ունեցած ձեռագրերից ու առաքելական թղթերից և ոչ մէկն անգամ չէր կարող Քրիստոսի ծննդից յետոյ 4 դարուց առաջ գրւած լինել *): Գտնւած է:

*) Մինչդեռ մեզ սովորեցնում են, որ դրանք գրւած են 60—120 թ. Քս. ճ. յ.: Ծ. Փ.

որ նոր և հին կտակարանի շատ կարեւոր տեղեր յաւելումներ են՝ որ ինքնազուլ վերցրած են զանազան հեղինակներից և յարմարեցրած հոգևորականութեան շահերի ու ցանկութեան համաձայն, և ապա քարոզել են հաւատացեալներին իբրև «Աստուծոյ շունչ»՝ Աստուծոյ խօսք: Ս. գրքի բոլոր ունեցած ձեռագրերի համեմատութիւնը ցոյց է տւել 50,000 աւելի շեղումներ ու հակասութիւններ: Ենթահիւ դրան ս. գրքի մի քանի շատ կարեւոր տեղեր բոլորովին այլ իմաստ են ստանում: Բայց և այնպէս, չնայած դրան ս. գիրքը «Աստուծոյ շունչ» է՝ որը ոչ ոք քննադատութեան ենթարկելու իրաւունք չունի (*):

Համաձայնեցէք, պարոն քահանայ, որ նոյն իսկ եթէ բոլոր փիլիսոփայական սիստեմները անկարող են քրիստոնէութեան աստուածային ծագում ունենալու հաւատը խախտել՝ ապա իմ ցոյց տւած պատմականորէն ու զիանականորէն հաստատուած փաստերը բաւական են հաւատացող սրտերի մէջ կասկած գցելու համար: Այս բոլոր ասածներս նկատի ունենալով Դուք, հաւանորէն,

չէք զարմանայ, եթէ խոստովանեմ, որ ոչ միայն կաթողիկոսութեան, այլ և առ հասարակ ամեն կրօնի հակառակորդ եմ ես:

Կրօնը, ինչպէս վերեւում ցոյց տրեց, զարգացման մօտաւորապէս նոյն աստիճանի վրայ կանգնած մի կամ մի շարք ժողովուրդների կուլտուրական վիճակի արդիւնք է: Նոյն իսկ միւսնոյն կրօնը տարբեր ժողովուրդների մէջ տարբեր բնաւորութիւն է ստանում, եթէ նրանց քաղաքակրթութեան աստիճանն ու հոգևոր զարգացման սահմանները միատեսակ չեն: Օրինակ՝ Սպանիայի կաթողիկոսութիւնը էապէս տարբերում է ֆրանսիայի կաթողիկոսութիւնից, նոյնը կարելի է ասել նաև բողոքականութեան մասին Անգլիայում ու Գերմանիայում: Բացի այդ ժողովուրդի կրօնի փոփոխելու վրայ ազդում է նաև նրա քաղաքակրթութեան բարձրանալը: Այսպէս 19 դարու բարեպաշտ քրիստոնեաները կասկածի են ենթարկում շատ բան այն ամենից, ինչի այնպէս հաստատ հաւատում էին 15 դարու քրիստոնեաները: Յիշենք՝ օրինակի համար, թէ ինչ

գեր է խաղացել 16 և 17 դարերում սատանային ու վհուկներին հաւատալը:

Բայց կրօնական դոգմաներն ու ուսմունքները աւելի ու աւելի կխախտւին, որքան որ բնական զիտութիւնների ու կուլտուրա - պատմական հետազօտութիւնների արդիւնքը աւելի ու աւելի մեծ շրջանի մարդկանց մատչելի կլինի: Երկրի պատմութեան հետ ծանօթանալը բոլորովին ոչնչացնում է աշխարհի ստեղծագործութեան աստաճաշնչի առասպելները, իսկ աստղաբաշխական հետազօտութիւններն ու զիւտերը ցոյց են տալիս մեզ, որ տիեզերքը «երկինք» չունի (ինչպէս այդ քրիստոնէութիւնն է նկարում) և որ միլլիոնաւոր աստղերը՝ բոլորը առանց բացառութեան՝ երկնային մարմիններ են, որոնք երբեք չեն կարող հրեշտակների ու «սրբերի» վայր լինել:

Այսպէս ուրեմն, արդէն բաւականաչափ ապացուցեցինք, որ քրիստոնէութիւնը ոչ միայն վարդապետութիւններից «ամենալաւագոյնն» ու «ամենակատարելագոյնը» չէ, այլ և որ նա մնացած բոլոր կրօններից լաւագոյնն ու կատարելագոյնը չէ, այսինքն, որ

նա անբաւարար ու անկատար է: Մարդկու-
թեան առաջադիմութեան տեսակէտով դրան
վերացնելը աւելի ու աւելի մեծ անհրա-
ժեշտութիւն է դառնում: Իսկ քրիստոնէու-
թեան բարոյականութիւնը, կբացականչէք
Գուք: Բարոյականութիւնը (մորայ) ոչ մի
առնչութիւն չունի ոչ քրիստոնէութեան, ոչ
էլ առ հասարակ կրօնի հետ: Մարդկային
քաղաքակրթութեան տարբեր աստիճանների
վրայ բարոյականութիւնն էլ բոլորովին տար-
բեր է լինում: Բոլոր ազգերն էլ մարդկանց
իրար հետ ունենալիք յարաբերութիւնների
համար որոշ կանոններ ունին, որոնց պահ-
պանելը յօգուտ բոլորի շահերի անհրա-
ժեշտ է համարւում: Առանց այդպիսի կա-
նոնների ոչ մի հասարակութիւն չի կարող
զոյութիւն ունենալ: Իրանց խախտելը ան-
բարոյական բան է համարւում և առա-
ջացնում է կամ միայն դժգոհութեան ար-
տայայտութիւն երրորդական անձերի կողմից
կամ էլ նիւթական ու մարմնական պատիժ,
որ յանցաւորին տալիս են հասարակութեան
իշխանութիւնները: Թէ որքան տարբեր են
լինում որոշ սովորութիւններ նոյն իսկ կա-

թոյիկ եկեղեցու սահմաններում, երբ մարդ-
կանց մի մասը դրանց վրայ նայում է իբրև
միանգամայն բարոյական ու բնական երե-
ւոյթների վրայ, իսկ միւսը—իբրև անբարո-
յական երևոյթների, ուստի արհամարհանքի
արժանի, կարող են հետևեալ երկու օրի-
նակները ցոյց տալ:—Այն հայեացքը, թէ
ամուսնութիւնը նոյն իսկ առանց եկեղեցու
օրհնութեան միանգամայն վաւերական է,
Ֆրանսիացի կաթոլիկը ճշմարիտ է համա-
րում: Իսկ ասուածաձայնի գերմանացի կա-
թոլիկը այդպիսի ամուսնութեան վրայ իբրև
կոնկուրինատի (ապօրինի կենակցութեան)
վրայ է նայում, ուրեմն և իբրև մի անբա-
րոյական գործի վրայ: Եկեղեցին պետութիւ-
նից բաժանելը հիւսիս-ամերիկացի կաթոլիկը
բոտ ինքեան հասկանալի է զտնում իսկ
գերմանացի կաթոլիկների մեծամասնութիւնը
զրա վրայ նայում է, իբրև պետութեան
կողմից եկեղեցուն ամօթալի դաւաճանու-
թեան վրայ: Սիրոյ պատուիրանը դէպի մեր-
ձաւորը, դէպի ամբողջ մարդկութիւնը, եր-
կուստեք ժողովալութեան պատուիրանը—այս
բոլոր ուսմունքները առանց բացառութեան

կան ինչպէս բուրգայականութեան, այնպէս էլ մահմեդականութեան մէջ: Այդ ընդունում են այն բոլոր ազգերը, որոնք զարգացման որոշ աստիճանի են հասել, և իրականութեան մէջ հնգկացիները, չինացիները, պարսիկներն ու արաբները աւելի շատ են գործադրում՝ քան քրիստոնեաները, որոնք այդ բոլոր լաւ բաները աշխատում են պահել միայն «ապաղայ կեանքի» համար: Քրիստոնէական կրօնը, սիրոյ այդ կրօնը 18 դարուց աւելի բոլոր հաւատացեալների ու մրտաճողների համար ատելութեան, հալածանքների ու մշտնջենի կրօն է եղել: Ոչ մի կրօն աշխարհումս մարդկութեան այնքան արցունքների ու արեան պատճառ չի եղել՝ որքան քրիստոնէականը, ոչ մէկը ամենազգրւելի տեսակի յանցանքների այնքան առիթ չի տւել: Իսկ երբ գործը հասնում է կռի կամ ամբոխային սպանութեան՝ բոլոր քրիստոնէական դաւանանքների քահանաները այժմ էլ պատրաստ են տալու իրենց օրհնութիւնը, և մի ազգի բոլոր հոգևորականութիւնը ձեռները երկինք է բարձրացնում, որպէս զի միևնոյն Աստուծոյ Սիրոյ

Աստուծոյ իրենց թշնամու—միւս ազգի ոչընչանալը աղերսեն:

Եթէ եկեղեցին այժմ չի ճնշում այն չափով, ինչպէս առաջ, դրա համար ոչ թէ քահանաներին, ոչ թէ եկեղեցու սպասաւորներին ենք պարտական, այլ մարդկութեան ընդհանուր առաջադիմութեան, որ յաղթող հանդիսացաւ՝ շնայած քահանաներին ու եկեղեցուն, և հակառակ նրանց: Դուք ասում էք, որ չի կարելի կրօնին նախատել եկեղեցու առանձին սպասաւորների գործերի ու արարքների համար: Այն դերապատւելի իսկ եթէ այդ սրբակրօնները ոչ թէ իբրև բացառութիւն, այլ իրրև կանոն հին ժամանակներից մինչև այժմ կատարելապէս ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձնում կրօնի բարոյական կանոնների վրայ: — որոնք, ես այս երկրորդ անգամ եմ ընդգծում, համարեա ոչ մի առնչութիւն չունեն կրօնի հետ—և ընդհակառակը օրէցօր մեղանջում են նրանց դէմ, ուրեմն էլ քանի կոպէկ արժէ այդ կրօնը: Հաւատացողներից աւելի մոլեռանդները, երբ նրանք երևակայում էին՝ թէ բարի են գործում, միմիայն

վասանել են մարդկութեան, որովհետեւ դաւանանքին ամեն մի զիպչելու մէջ նրանք հերետիկոսութիւն էին նկատում, կրօնի հիմքերի իւրաքանչիւր կասկածանքի մէջ մեծ յանցանք էին տեսնում և մոլեգնում էին զրանց դէմ հրով ու սրով: Խաչակիր արշաւանքները, կրօնական անթիւ հալածանքները, ինկվիզիցիան (հաւատաքննութիւնը խարոյկով), հրէաներին հալածելը, վհուկների զործողութիւնները, որոնց ժամանակ հարիւր հազարաւոր մարդիկ զոհուում էին անմիտ կուրուսեան, առաջ են բերել ու բորբոքել մոլեռանդ սրբակրօնները, նրանցից ամենախելօքներն ու ամենասառնարիւնները եկեղեցու հօրութիւնը տարածելու համար: — ուրիշ խօսքով, իրենց հօրութիւնը — և յաճախ էլ աջակցել են զրանց միմիայն թաւանի համար:

Քրիստոնէութիւնը թշնամի է ազատութեան ու քաղաքակրթութեան: «Բարձրագոյն իշխանութիւններին» իր կրաւորական հնազանդութեան վարդապետութեամբ, որովհետեւ «Աստուծոց են նշանակած», տանջանքներին համբերելու և զրանց համար

ներելու իր քարոզով: — մի քարոզ, որ հաստատում է այն խոստումով՝ թէ բոլոր նեղութիւնների համար, որ այստեղ երկրի վրայ կրում ենք, վարձատրութիւն կտրւի մի այլ կեանքում, քրիստոնէութիւնը շեղել է մարդկութիւնն իր նպատակից — կատարելագործւելու ամեն կողմով, ձգտելու բարձրագոյն դարգացման, ուրախանալու ու բաւականութիւն ստանալու արդէն ձեռք բերած բարիքներից: Քրիստոնէութիւնը մարդկութիւնը ստրկութեան ու ճնշման մէջ է պահել, ներկայումս էլ դա քաղաքական ու սոցիալական ճնշման համար ամենալաւ գործիքն է: Յունական ու հռոմէական քաղաքակրթութեան անկումից յետոյ քրիստոնէութիւնը եւրոպայում հազար տարուց աւելի է իշխել և այդ բոլոր ժամանակը ժողովուրդների վրայ ծանրացած է եղել ամենակոպիտ բարբարոսութիւնն ու տգիտութիւնը: Մաւրերի ու արաբների իշխանութեան ժամանակ Սպանիան երկրագործութեան, արհեստների, արւեստների ու գիտութիւնների ամենաբարձր ծաղկման հասաւ, և ամբողջ երկիրը լիութեան մէջ էր

ապրում: Այդ նոյն ժամանակում, այսինքն այդ «հեթանոսների» իշխանութեան ներքոյ՝ քրիստոնեաներն ու հրէաները այնտեղ հաւատիկատարեալ հանդուրժողութիւն էին վայելում: Դի բան, որ զոնէ հրէաների նկատմամբ հազիւ է իրագործւած, այն էլ շատ մօտ ժամանակում: մեր ամենաքաղաքակիրթ պետութիւններում: Բայց հենց որ քրիստոնէական սուրբ, սրերից ամենաարիւնարբուն նեղեց մաւրերին, և քրիստոնէութիւնը սկսեց թագաւորել միիշխան կերպով՝ Սպանիան մոլեռանդութեան ու կրօնական հալածանքների բուն դառաւ: Ծաղկած քաղաքներն ու դաւառները անապատներ դառան, արաբական գիտութեան փայլը չքացաւ, և երկիրը քաղաքակրթական այնպիսի անբարեյաջող պայմանների մէջ գցւեց, որոնց պատճառով մինչև այժմ էլ ոչ մի կերպ չի կարողանում կանոնաւորել*): Գիտութիւն-

*) Պրոֆ. Մառը իր Անիի մասին դատաւարութեան մէջ հետեւեալ մտքերն է արտայայտել. «Նախաքրիստոնէական շրջանում Հայաստանում քաղաքակրթութեան աւելի փառա-

ների ու արւեստների զարգանալը, որ Իտալիայում 12 դարում է սկսել, իսկ Գերմանիայում 15, ոչ մի զէպքում չի կարելի քրիստոնէութեան վերագրել: Դա հետեւանք էր հեթանոսական հին-դասական դրականութեան ուսումնասիրութեան, որը հանւեց ազբի ու փոշու տակից, ուր նրան թաղել էր քրիստոնէութիւնը: Այդ դրականութիւնը՝ եկեղեցական հալածանքների ու ամենտեսակ արգելքների ջգրու՝ նորից աշխարհ դալով սկսեց մարդկանց աւելի մեծ շրջանների մէջ թափանցել և մարդկութիւնը ա-

հեղ արտայայտութիւններ ենք տեսնում և հայ ժողովրդի մէջ աւելի մեծ չափով տեսնում ենք աշխարհիկ, հումանիտական ոգի: Քրիստոնէութիւնը հարւած հասցրեց այդ լուսաւոր կողմերին, մտցրեց կատայական կղերական ոգի, ամենանեղ դաւանամուտութիւն, կոնֆէսիոնալիզմ» (Ալեք):

— «Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանում մեծ վնասներ հասցրեց երկրի կուլտուրական զարգացման, մտաւոր շարժման, նա կատեցրեց, ետ պահեց այդ շարժման առաջադեմական ընթացքը» (Մշակ): Ծ. Փ.

առջադիմութեան (պրոգրեսի) ճանապարհի վրայ զրեց: Իսկ կրօնը միայն մի միջոց է եղել ամբօխի վրայ իշխանութիւն ձեռք բերելու և այդ աւելի ու աւելի հաստատուն դարձնելու:

Որ զանազան ժամանակների նշանաւոր ու հեռատես մարդիկ (Արիստոտէլ, Մաքիավելլի) կրօնի վրայ նայել են լոկ իբրև նպատակին հասնելու մի միջոցի վրայ՝ ես արդէն ցոյց եմ տւել իմ բրոշիւրի մէջ: Իսկ այստեղ ես աւելորդ չեմ գտնում յիշեցնել եկեղեցական մի քանի հեղինակութիւնների կարծիքների ու գործերի մասին: Սինեզիոս եպիսկոպոսը 410 թ. (Ք. Ճ. Մ.) ասել է. «Ժողովուրդը զրականօրէն պահանջում է, որ իրեն խաբեն, այլ կերպ նրա հետ զործ տեսնել չի կարելի . . . Ինչ վերաբերում է ինձ՝ ես միշտ փիլիսոփայ կըլիսեմ միայն ինձ համար, իսկ ժողովրդի համար միայն քահանայ»: Մօտաւորապէս նոյնն է զրեց նազեանցի Գրիգորը (Աստուծաբանը) Երեւնիմոսին. «Հնարովի բաներ շատ են պէտք որպէս զի ամբօխի վրայ տպաւորութիւն

թողնենք: Որքան նա քիչ է հասկանում, այնքան աւելի է յափշտակուում: Մեր հայրերն ու ուսուցիչները միշտ չեն այն ասել, ինչ մտածել են, այլ այն՝ ինչ նրանց բերանն էին դնում հանդամանքներն ու կարիքները»: Յուլիոս II պապի թագաւորութեան ժամանակ (1475—1513) Հռոմի վահարանում այնպիսի մի կեանք էր իշխում, որ գերազանցում էր անառակութեան, անբարոյականութեան ու աստուածահայհոյութեան բոլոր կարելիութիւնները: Երբ բարեպաշտ Գերմանիայից դրամական մեծ զոհողութիւններ էին գալիս՝ պապը ասաց իր կարգինայներից մէկին հետեւեալ յիշատակութեան արժանի խօսքը. «Տես է՝ եղբայր, ախար Յիսուս Քրիստոսի էդ առակը արգիւնաւար բան է եղել»: Թէ ինչպէս էր զնահատում Ֆրանսիացի դեսպանը 16 դարում Պօղոս III պապի ժամանակի վարքերը՝ այդ ցոյց է տալիս նրա իր արքունիքին ուղղած նամակի այս կտորը. «Պապն ու իր նախարարները (կարգինայները) մինչև այժմ ամեն կերպ խաբել են Ձեզ, հիմա էլ նրանք ուզում են շողոքօրթութեան ու լիրբ ստի

զիմակի տակ թաքնւել, որպէս զի իսկական ստորութիւն կատարեն»։ Սպանիական Սիկիլիայի ու Նեպոլի վրայ յարձակելու համար սպանիացի բարի կաթողիկէների հետ պատերազմելիս Պօղոս VI պապը իրեն օգնութեան կանչեց ոչ միայն բողոքականներին, այլ և քրիստոնէաների հնադարեան թշնամիներին—թուրքերին։ Աղեքսանդր VI պապը խառնակուում էր իր սեփական ազնկայ, յայտնի պոռնիկ Լուկրեցիա Բորջիայի հետ։ Մի անգամ երբ նա մի խնճոյքում ուզում էր եօթ կարգինայների թունաւորել՝ սրանք իմացան այդ, կաշառեցին խոհարարին և հարկադրեցին սրան թունաւորել հենց իրեն պապին որդու հետ. բացի աղջկանից պապը, որ ամուսնացած չէր, մի որդի էլ ունէր։

Ինչք հերքում էք իմ այն մտքի ճշմարտութիւնը, թէ եկեղեցին ու պետութիւնը եղբայրաբար միանում են իրար հետ ամեն անգամ, երբ պէտք է ճնշել ժողովրդին, բայց միանգամայն մոռանում էք զրադէմ ապացոյցներ բերել։

Եթէ որ և է պետութիւն պէտք է որ

մի օրինակելի քրիստոնէական պետութիւն դառնար՝ զա ի հարկէ Հոմը պէտք է լինէր, որ գտնուում էր պապի ու բարձր հոգևորականութեան անմիջական կառավարութեան ներքոյ։ Իսկ մինչդեռ ինչպիսի պատկեր էր ներկայացնում այդ եկեղեցական պետութիւնը մինչև իր զոյութեան վերջին օրը։ Ամենատխուրը, որպիսին միայն եւրոպայում կարելի էր գտնել։ Բնակչութիւնը ամօթալի կերպով սնոտիապաշտութեան ու տղիտութեան մէջ գցած ու ընկզմած, աշխատանքը ընկած ու ճնշւած, որի շնորհիւ ամօթալի մաւրացիանութիւնն ու ընդհանուր սարսափելի աղքատութիւնն են իշխում։ Յանցանքների թիւը աւելի են, քան որ և է մի այլ պետութեան մէջ աշխարհում կատարեալ անապահովութիւնը նոյնիսկ առած էր դառել, իսկ զէպի մերձաւորը քրիստոնէական սիրոյ պատէրը, որ ամենից առաջ պէտք է այլակրօնների հանդուրժողութեամբ արտայայտէր, ոտնակոխ էր եղել։ Եւ սա քրիստոնէական պետութեան օրինակն է։ Բոլոր եւրոպական պետութիւններում, ուր եկեղեցու ներկայացուցիչները—անխտիր լինի

նա կաթողիկ' թէ բողոքական—պետական կառավարութեան, կամ ժողովրդական ներկայացուցչութեան մէջ վճռող ձայն են ունեցել՝ ամենուրեք նրանք իրենց ազդեցութիւնը գործ են դրել ժողովրդին թշնամի իշխանութիւնը վերադարձնելու կամ ուժեղացնելու համար: Եւ եթէ ներկայ մոմենտում ըստ երևոյթին Գերմանիան բացառութիւն է կազմում կաթողիկ հոգևորականութեան *) վերաբերեալ՝ այդ միմիայն

*) Պէտք է ը նկատի ունենալ, որ այս բերսչիւրը գրած է այսպէս կոչւած «կուլտուր-կամպֆի» ժամանակ, երբ գերմանական կառավարութիւնը Բիսմարկին գլուխ ունենալով միշտք միջոցներ ձեռք առաւ ընդհանրապէս կաթողիկ հոգևորականութեան և մասնաւորապէս ճիզուիտներէ դէմ: Այդ միջոցները կաթողիկ կուսակցութեանը գերմանական ըէյնստագում (այսպէս կոչւած կենդրոնը) կառավարութեան հետ գերմադրութեան մէջ դրին: Բայց այս երկար չտակեց: Արդէն սոցիալիստներէ դէմ բացառիկ օրէնքներ մշակելիս կաթողիկները մօտեցան կառավարութեան. այս մերձեցումը աւելի ու աւելի սերտացաւ, և ներկայումս կենդրոնական կուսակցութիւնները պահպանողականի հետ գեր-

այդպէս թուում է: Այն ամենաանմիտ քաղաքականութիւնը, որ միմիայն իշխող դասերի պետական գործիչը կարող էր մտածել, կաթողիկ հոգևորականութեանը ճնշւած վիճակի հասցրեց և հենց դրանով էլ հարկադրեց նրան դուրս գալ այնպիսի պահանջներով, որ մի այլ դէպքում նա երբեք ոչ կանէր, ոչ էլ կքաջալերէր: Թէ ինչ դիրք բռնեցին նորերս կաթողիկութեան առաջնորդներն ու նշանաւոր ներկայացուցիչները (նրանք, ովքեր կուրօրէն ու անդիտակցօրէն հետևում էին առաջնորդներին, հաշի չեն առնում) Բաւարիայում, Պրուսիայում և այլ տեղեր՝ բաւականին յայտնի է: Նրանք միշտ կանգնած էին աջակողմում, այն էլ ծայրայեղ աջակողմում, որ նկատուում է ներկայումս Աւստրիայում և առանձնապէս Ֆրանսիայում, իսկ մօտիկ ապագայում նաև

մանական կառավարութեան ամենահաւատարեմ յենարանն են ամենուրեք, ուր պահանջւում է որ և է յետադիմական միջոց գործադրել:

Գերմանիայում*)։ Սրա մէջ մենք երբեք չենք սխալուում։ Եւ միթէ կարող է այլ կերպ էլ լինել։ Մարդկութեան առաջադիմութիւնը պահանջում է կռիւ յայտարարել ամեն արտօնութեան, ամեն իշխանութեան. եկեղեցին ժողովրդի վրայ պակաս իշխանութիւն չունի՝ քան կառավարութիւնը. նա կուռում է այն ամենի դէմ՝ ինչ զրանց ոչնչացմանն է ծառայում, այսինքն դիտութեան ու զարգացման, որոնց ձգտում է սոցիալիզմը։

Սոցիալիզմն է ամենախսկական ժողովրդական և մարդկային վարդապետութիւնը, որովհետեւ նա իսկապէս ցանկանում է զործադրել կեանքի մէջ այն բարոյական օրէնքները, որ 18 դարերի ընթացքում եկեղեցու համար իբրև ցուցանակ են ծառայել և զործադրել նրա ձեռքով միմիայն ամբօխներին ձնչելու ու կեղեքելու համար։ Սոցիալիզմը ուզում է ընդհանուր հաւասարութիւն, ընդհանուր սէր, ընդհանուր երջանկութիւն իրականացնել ոչ թէ նրա համար, որ այդ

*) Այս նախադուշակութիւնը այժմ լեռն վին իրականացել է։

քարոզել են Բուդդան, Յիսուսն ու Մահմեդը, այլ նրա համար, որ զրանք ըստ ինքեան նպատակ, իդեալ են, որ զգացել ու դէպի որը անգիտակցօրէն ձգտել է բոլոր երկրների, բոլոր պետական կազմակերպութիւնների և բոլոր դաւանանքների մարդկութիւնը։ Սա կհասնէր դրան և այն դէպքում, եթէ գոյութիւն չունենային ոչ Բուդդան, ոչ Քրիստոսը, ոչ էլ Մահմեդը։ Այդ վարդապետները՝ երկիրը իբրև տանջանքների հովիտ ներկայացնելով՝ շարունակ չափաւորութիւն ու ժուժկալութիւն են քարոզել և մարդկութեան ցոյց են տւել սալազայ կեանքը։ Բայց մինչդեռ չկան ու չեն էլ կարող լինել ոչ մի փաստեր, տւեալներ, որոնք այդ միւս կեանքի գոյութիւնը ապացուցանէին, որովհետեւ դա խելք կտրելու բան չէ, և դրան հաւատալը միայն կաշկանդում է մարդկային ձգտումները ու արգելում մարդկային առաջադիմութիւնը։

Այն բոլոր լաւ բաները, որ քրիստոնէութեան իշխանութեան ժամանակ են ծագել, նրան չեն պատկանում, այլ այն ասագին չարիքին ու թշուառութեան, որ

նա բերել է իր հետ մինք չննք ու-
զուս:

Ահա երկու խօսքով մեր հայեցակետը:

Այսպէս ուրեմն, պ. քահանայ, Դուք
այժմ կհասկանաք՝ թէ որքան անվերջ հե-
ռու են մեր ձգտումները քրիստոնէութեան
ձգտումներից:

Չեր եպիսկոպոսները, Չեր կանոնիկ-
ները (քահանաները), Չեր կոմսերը, բա-
րոններն ու բուրժուան, որոնք կաթոլիկ
շարժման պարագլուխն են, այդ մտորդիկ մե-
րոնք չեն: Դրանք ոչ հաւասարութիւն են
ուզում, ոչ մարդկութեան երջանկութիւն,
որովհետեւ հակառակ դէպքում նրանք պէտք
է եթէ ոչ բոլորովին հրաժարուէին իրենց
արտօնեալ վիճակից՝ գոնէ յամենայն դէպս
զիջէին այդ, որպէս զի թողնեն յաղթանա-
կելու մարդկութեան այն երջանկութեանը,
որին իբր թէ ձգտում են նրանք: Ընդհա-
կառակը՝ նրանք ներկայանում են իբրև ար-
տօնութիւնների ու զասակարգային իշխա-
նութեան զլիաւոր պաշտպաններ. նրանք ոչ
թէ արդարութիւն են կամենում, այլ բարե-
բարութիւն, — ոչ թէ հաւասարութիւն, այլ

հու հնազանդութիւն, — ոչ թէ զիտութիւն-
ներ, այլ հաւատ:

Եւ այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը
ծարաւի է ու ձգտում է մարդավայել ապ-
րուստի և իր տանջանքների ու աշխատանքի
արդիւնքներն է ուզում տեսնել, դրանք
նրան քարոզում են ներկայ վիճակով բա-
ւականանալ և նրան մխիթարում են երկինք
ցոյց տալով, մինչդեռ իրենք ապրում են
իբրև աղաներ և իրենց ժամանակը բաւա-
կանութիւնների մէջ են անցկացնում օդ-
տելով ուրիշների աշխատանքի պտուղնե-
րից: Կաթոլիկ ժողովուրդը, որ չարչարում
ու աշխատում է և որը մինչև այժմ այդ
մարդկանց է հետևել, այդ ժողովուրդը մեզ
է պատկանում, և մենք յոյս ունենք, որ
կգայ մի օր, երբ նրանց աչքերն էլ կբացւեն
մեր կողմը նայելու համար: Ապա եթէ մեր
շարքերը կմտնի նաև թշուառ ու ճնշած
ստորին հոգևորականութիւնը, որի պոլե-
տարիական վիճակը այնքան հիանալի նկա-
րագրել էք Դուք, ի՞նչ անենք, բարի, համե-
ցէք: Այն ժամանակ միայն նրանք կհասկա-
նան, որ այն իդիալական ձգտումները, որոնք

նրանք ուզում էին իրազործել եկեղեցու միջոցով, կիրազործեն մեր շարքերում և մեր միջոցով: Նրանք կտեսնեն, որ մենք իրենց համար աւելի լաւ հարց ունենք վրձ աւելու: քան իրենց կրօնի դատարի Ֆոր մուլաների կատարելն է, որոնք մինչև այժմ միւս բոլոր կրօնների նման միայն արգել են եղել մարդկութեան իրական կատարելազործութեան: Չեր սեփական ապացոյցո՞րք, պ. քահանայ, մի որ և է սպասուող ըից (լակէից) կամ աղախնից աւելի վատ է, ապահոված և ամենայեօին պրոլետարիատ կեանք էք վարում: Իսկ մինչդեռ Չեր եպիս կոպոսը իբրև մի մեծ իշխան է ապրում և իբրև այդպիսին արդիւնքներ ու յարգանք ներ վայելում: Եթէ քրիստոնէութիւնը, ինչ պէս Դուք էք ասում, նոյնն է կամենու ինչ որ սոցիալիզմը՝ ի՞նչպէս կարող էր ն վիճակների տարբերութեան մի այդպիսի համարութիւն, այդպիսի անհաւասարութիւ ստեղծել և այդ պաշտպանել իբրև «Աս տծուց սահմանւած կարգ»: Մի՞թէ այդպիս կրօնը կարող է արժանանալ մեր յարգանքին ու քաջալերութեան: Դուցէ Դուք կ

պահանջէք, որ մենք ընդհանուր բարօրութեան ու մարդկութեան, որքան հնարաւոր է, բարձրագոյն երջանկութեան սպասենք այնքան, մինչև որ կրօնը դրանք տայ մեզ: Այ՞ն կրօնը, որ ահա արդէն 19 դար է ինչ գոյութիւն ունի և մինչև այժմ չի կարողացել համոզել իր սեփական սպասաւորներին, որ անհրաժեշտ է իրազործել այսպէս ասած իր սկզբունքները:

Այդ դէպքում յաւիտեան պիտի սպասելինք, իսկ մարդկային կեանքը կարճատե է: Ա՛յ, ո՛չ: Նոյն իսկ եթէ Դուք ուշի ուշով կամենայիք տարբերութիւն գտնել եկեղեցու և նրա «առանձին» սպասաւորների մէջ՝ իիւնոյն է՝ Դուք այդ չէիք աջողելու, և չի էլ աջողւի:

Այն, ինչ Դուք առաջ էք բերում իբրև բացառութիւն, կանոն է, սկզբունք, իսկ Չեր կանոնը բացառութիւն: Սակայն չէ՛ որ Դուք զիտէք, որ բացառութիւնը երբեք չի ոչընչացնում կանոնը:

Այսպէս, ինձ համար միանգամայն անհնարին բան է համաձայնել Չեր հայեացքին՝ թէ քրիստոնէութիւնը նոյն բանին է

ձգտումն ինչ որ սոցիալիզմը: Քրիստոնէութիւնն ու սոցիալիզմը իրար այնպէս են հակադրում, ինչպէս ջուրն ու հուրը: Այսպէս կոչւած բարի սերմը, որ Դուք, բայց ոչ ես, գտնում էք քրիստոնէութեան մէջ, քրիստոնէական չէ, այլ հանրամարդկային: Իսկ այն, ինչ իսկապէս քրիստոնէութեանն է պատկանում—նրա վարդապետութիւնն ու դոգմաները—թշնամի են մարդկութեան: Ձեր տեսութեան ու գործնականի մէջ եղած հակասութիւնից զուրս գալը ես Ձեզ եմ թողնում:

Հեղինակ «Գեորգեանական բէյախասագի»
ու լսնդագների պարլամենտական գործունէութիւնն ու սոցիալդեմոկրատիան
բրոշուրի:

Լայպցիգ
Փետ. 1874 թ.

«Ազգային գրադարան»

NL0210211

~~10~~
300

Գրքի՝ Չմիւսն Ակադեմիա Բապու Եր Դեօրն

